

J.B. Kist (1933), oud-conservator van het Legermuseum en van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum is thans werkzaam als zelfstandig adviseur, onderzoeker en conservator op het terrein van de cultuurhistorie en de archeologie. Hij heeft speciale belangstelling voor de perioden waarin Nederland zich ontwikkelde via het militaire ontwikkelingsmodel.

De erfenis van prins Maurits

Bas Kist

De betekenis van prins Maurits voor de Nederlandse geschiedenis is in de loop der tijden nogal verschillend beoordeeld. Dit had deels te maken met de normale evolutie in de waardering van belangrijke historische personen van heldenverering door tijdgenoten en bijna tijdgenoten naar latere kritische evaluatie op grond van bronnenonderzoek. In het geval van prins Maurits werd deze gang van zaken nog gecompliceerd door het noodlottig verlopen conflict van de prins met Johan van Oldenbarnevelt. Met name de staatsgreep die Maurits in 1618 pleegde en de daarop volgende repressie tegen politieke tegenstanders heeft het beeld van Maurits blijvend beïnvloed en hem van een vaste, enigszins negatief getinte plaats in het Nederlandse politieke panopticum verzekerd. De gaandeweg verminderende belangstelling voor de militaire aspecten van de Nederlandse geschiedenis hielp de belangstelling voor Maurits evenmin. Zo werd zeker in de achttiende- en negentiende eeuw de beoordeling van zijn rol door Nederlandse schrijvers bijna altijd gekleurd door staats- of orangistische politieke sympathieën van die beoordelaars. Het oordeel over de militaire activiteiten van de prins bleef veelal voorbehouden aan specialistische militaire historici wier meningen minder ver uiteen liepen, hoewel een neiging valt te bespeuren om ook op dit aspect kritischer te oordelen, zoals blijkt uit het artikel van C.M. Schulten, Prins Maurits (1567-1625), legerhervormer en vernieuwer van de krijgskunde of trendvolger. Schulten vraagt zich af of de reputatie van Maurits als originele legerhervormer met blijvende invloed wel volledig gerechtvaardigd is. Die reputatie werd in de zeventiende eeuw door Johann Jacobi von Wallhausen en andere schrijvers gevestigd en in de 20e eeuw vooral door de monumentale werken van Werner Hahlweg nader onderstreept. Hahlweg noemt als belangrijkste van Maurits' militaire vernieuwingen:

- de systematische troepenexercitie,
- het ontwikkelen van een commandotaal,
- de scholing van officieren,
- het ontwikkelen van bevelvoering op wetenschappelijke grondslag,
- het ontwikkelen van knietactiek,
- het scheppen van tactische reserves,
- het bevorderen van de beweeglijkheid van het leger, en tenslotte
- de vorming van een generale staf en het instellen van een formele militaire hiërarchie, de chain of command.

Hahlweg heeft ook aangetoond hoezeer de praktische en dikwijls opportunistische aanpak van Maurits en zijn geestverwanten beïnvloed werd door Griekse, Romeinse en Byzantijnse voorbeelden die ontleend werden aan een zorgvuldig gecultiveerde klassieke bagage die de graven van Nassau, net als andere edellieden die volgens het middeleeuwse ridderideaal waren opgevoed, in de tweede helft van de zestiende eeuw van huis uit meekregen. De geleerde academische humanisten die deze klassieke erfenis doorgaven hadden in de loop van de zestiende eeuw de filologische methoden ontwikkeld om een aanmerkelijk corpus van betrouwbare teksten uit de oudheid te reconstrueren. Zij brachten hun leerlingen een kritisch wetenschappelijke houding bij die hen in staat stelde niet alleen de zuiverheid van de overlevering maar ook de bruikbaarheid van de oude teksten te beoordelen. Zo moeten de gevechtsexercities die Maurits zijn; op zijn Romeins met zwaard en schild uitgeruste, lijfwacht liet uitvoeren, niet worden gezien als een poging om in blinde navolging de klassieke bewapening in het Staatse leger in te voeren en zeker niet als een uniek verschijnsel. Navolging van de voorbeelden uit de oudheid zat immers in de lucht, maar als een bevestiging van het praktisch wetenschappelijk denken van Maurits, een stap verder dan alleen het bestuderen van een klassieke tekst, namelijk het toetsen van het werkelijkheidsgehalte van die tekst en het vaststellen van de bruikbaarheid in de praktijk. In werkelijkheid ging het, zoals Friedrich Engels het zegt: om het toepassen van die vormen en methodes van oorlogsvoering en gevecht die door de objectieve historische ontwikkeling van bewapende strijdkrachten gegeven zijn.

De beoordeling van het belang van Maurits als militaire innovator wordt gecompliceerd door zijn ontegenzeggelijk succes als verdediger van de integriteit van een republiek in wording, gewikkeld in een conflict op leven en dood met de machtigste mogendheid van Europa. Succes vooral behaald als effectief manager van een buitengewoon gevarieerd en soms getalenteerd team van familieleden, geleerden en uitvinders, kooplieden, kunstenaars, internationale avonturiers en beroepsmilitairen, afkomstig uit vele landen van Europa, die functioneerden in een revolutionair milieu in een periode van ongekende intellectuele en economische expansie. Vooral omdat dat team in veranderende samenstelling maar met een aantal steeds terugkerende centrale figuren functioneerde, is het bijzonder moeilijk om de rol van de verschillende protagonisten duidelijk te onderscheiden. In het team was Maurits soms de instigator, vaak de leider en altijd de eindverantwoordelijke. Nergens is dat duidelijker dan op 3 juli 1600 bij Nieuwpoort, toen het voortbestaan van het Staatse Leger en daarmee dat van de Republiek in een confrontatie in het open veld met het Spaanse leger (op dat moment de meest gevreesde militaire machine ter wereld) na een aantal dagen waarin door beide partijen ernstige fouten waren gemaakt, gedurende een aantal uren uitsluitend in zijn hand lag.

Hoe het mogelijk was dat de pas kort bestaande krijgsmacht van de Nederlandse republiek in staat was de militaire suprematie van het leger van de Spaanse koning te tarten met een uiterst gedurfde agressieve amfibische operatie tegen Duinkerken, waarbij het Staatse leger zich ver in vijandig gebied moest wagen met alle logistieke complicaties daaraan verbonden, laat zich verklaren uit het feit dat de nieuwe staat in luttele tien jaren in een situatie van schijnbaar permanente oorlog een modern militair apparaat uit de grond had gestampt. Dit kon zich aanvankelijk met moeite staande houden tegenover een superieure tegenstander, die steeds het initiatief in handen had, maar kon gaandeweg, door gebruik te maken van de voordelen van een verdediging langs binnenlijnen het initiatief naar zich toe trekken. De waterwegen, beveiligd door bewapende vaartuigen en een netwerk van versterkingen maakten snelle verplaatsingen van troepen en materieel mogelijk. Na een aantal campagnes was de infrastructuur voor snelle verplaatsingen van het leger opgebouwd en beproefd zodat men regelrechte confrontaties met de

Spaanse krijgsmacht niet meer uit de weg meende te hoeven gaan. Dit alles werd mogelijk gemaakt door een reeks van gunstige factoren zoals het ontstaan van een nieuw sociaal-politiek en nationaal bewustzijn, een nieuw staatswezen, een nieuwe maatschappijstructuur, een nieuwe economie, die de oorlog financieel mogelijk maakte, en een nieuw krijgswezen. Maar verwerkelijkt werd het door Maurits en zijn team.

De Slag bij Nieuwpoort was internationaal de meest in het oog springende manifestatie van de nieuw verworven militaire capaciteit van de republiek, maar in de laatste tien jaar van de zestiende eeuw was die capaciteit al bij eerdere gelegenheden, zoals het Beleg van Steenwijk (1592) en de Slag bij Turnhout (1597), aan de dag getreden. Gedurende de eerste twintig jaar van de Tachtigjarige Oorlog was een chaotisch intern conflict ontstaan, deels een burgeroorlog deels een godsdienstoorlog. Nadat de regering van Philips II aanvankelijk getracht had het conflict te beëindigen met terreur, een middel dat even eerder in Spanje zelf, door genocide en deportaties tegen de Morisco's, de tot het katholicisme bekeerde Arabische bevolking, was toegepast, was het conflict door het hardnekkig verzet van de Hollandse steden verworpen tot een oorlog tussen staten. De jonge republiek, die bestond uit een los verbond van de noordelijke provincies van de Nederlanden tegen de Spaanse monarchie, toen een van de machtigste mogendheden ter wereld in het bezit van een formidabel militair apparaat dat een beroep kon doen op een zeer onderlegde en ervaren militaire elite uit Spanje, Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Gelukkig voor de Nederlanders was de Nederlandse Opstand niet het enige militaire conflict waarin de Spaanse monarchie verwickeld was. Behalve confrontaties op het Iberische schiereiland, zoals de uitroeiing van de Morisco's, werd Portugal niet geheel zonder verzet geannexeerd. Daarnaast streefde de Spaanse kroon naar het elimineren van de Turkse machtspositie in de Middellandse Zee, hetgeen een militaire en maritieme aanwezigheid in dat gebied vergde. De kapitaal en hulpmiddelen verslindende uitrusting van de Invencible Armada van 1588, die bedoeld was om de krijgskansen in Noordwest Europa te doen keren, leidde slechts tot een pijnlijk debacle. Met Frankrijk bestonden conflicten die tot militaire interventies leidden, bijvoorbeeld in 1589-1593 toen de Hertog van Parma door Franse besognes niet voldoende aandacht aan de Nederlanden kon besteden.

Omdat de opstand tegen Spanje aanvankelijk vooral in de Hollandse en Zeeuwse steden opvlamde en daar ook het economisch zwaartepunt van het land lag, richtte de Spaanse repressie zich allereerst tegen deze steden. Het gebruik van terreur tegen de garnizoenen en de bevolking van ingenomen steden versterkte de wil om weerstand te bieden allereerst in de steden die voor hun verdediging op zichzelf waren aangewezen. De steden waren meestal voorzien van fortificaties met stadsmuren die sinds de Middeleeuwen langzaam waren uitgebreid. Nu waren ze verouderd en niet bestand tegen ondermijning of een bombardement met zwaar geschut. Voor het uitbreken van de oorlog waren veel fortificaties, voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden, ontworpen door Italiaanse ingenieurs die uit hun land een traditie van vestingarchitectuur van steen meebrachten. Zulke vestingen waren kostbaar en vergden een lange bouwtijd.

Door de nood gedwongen ontstond in Nederland een nieuwe, snellere en goedkopere wijze van vestingbouw die later het Oudnederlands stelsel zou gaan heten. Bij het Beleg van Alkmaar in 1573 werd de Spaanse belegeraars de voet dwars gezet met grote aarden bastions naar ontwerp van een inwoner van die stad, Adriaan Anthonisz., waarbij voor het eerst deze Nederlandse methode van vestingbouw, gebaseerd op aarden wallen en brede natte grachten zichtbaar werd. De ontwerpers van de nieuwe vestingwerken, dikwijls inheemse landmeters en dijkenbouwers konden hun praktijkervaring uit de waterbouw toepassen in de militaire architectuur waarbij hun kennis van de organisatie van grote bouwwerken goed van pas kwam.

Deze uit de praktijk voortgekomen technici kregen spoedig status en een niet weg te denken plaats in het militaire apparaat van de Republiek. Adriaan Anthonisz. werd in 1578 door de stadhouder prins Willem I benoemd tot fortificatiemeester later superintendent van fortificatiën, de eerste van een corps ingenieurs in het Staatse leger. Maurits deelde de belangstelling van zijn vader voor de vestingbouw. Op zijn initiatief vond de vestingbouwkunde een algemener toepassing dan alleen bij de versterking van steden. De verdediging van de Republiek werd, in navolging van het voorbeeld dat Maurits' neef de Friese Stadhouder Willem Lodewijk van Nassau bij de oorlogvoering in de noordelijke provincies ontwikkeld had, steeds meer gebaseerd op een netwerk van kleine en grotere fortificaties die dekking gaven aan de versterkte steden, havens en reden afschermden maar ook dienden om de passage over waterwegen te beveiligen of defilés door natuurlijke hindernissen zoals moerassen of meren af te grendelen. Er opstond behoefte aan goed opgeleide ingenieurs die leiding konden geven bij het oprichten van grote en kleine vestingwerken. De kleine dikwijls gebouwd door de soldaten zelf, de grote meestal uitgevoerd door aannemers met talrijke arbeiders.

In 1600 werd daarom op aandringen van Maurits aan de Leidse Academie de zogenaamde Nederduytsche Mathemarycque gesticht, een beroepsopleiding voor (militaire) ingenieurs en landmeters. Naast het theoretisch onderwijs, dat in het Nederlands werd gegeven volgens een door Simon Stevin ontwikkeld lesprogramma, was er een echte vechtschool. Daar werd les gegeven in de ruiterskunst en het gevecht met blanke- en vuurwapens door Ludolf van Ceulen, die ook wiskunde doceerde.

Rondom deze op de praktijk gerichte opleidingen werden handboeken gepubliceerd die in meer of mindere mate de officiële in de Republiek geldende militaire doctrines weerspiegelden. De betrekkelijke persvrijheid en de gewoonte om boeken over allerlei onderwerpen in meerdere talen te publiceren verschafte de Nederlandse boekenproducenten en drukkers aan het eind van de eeuw een centrale positie in de Europese boekhandel. Zo kwamen de Nederlandse handboeken over fortificatie, exercitie, wapenhandel, artillerie, vuurwerken en logistiek in veel handen en beïnvloedden zij gedurende vele jaren het militaire denken in Europa. De sporen van de Nederlandse militaire innovaties en theorievorming en daarmee de blijvende invloed van Maurits kunnen tot in de 19e eeuw overal in Europa worden aangetoond.

De Republiek moest, om zich staande te houden, een nieuwe krijgsmacht vormen, wat zowel gold voor het leger als voor de vloot. Een belangrijk aspect hierbij was de bewapening die mede door toedoen van Maurits in de jaren negentig van de zestiende eeuw gaandeweg gestandaardiseerd was, zodat de Staten-Generaal in 1599 in de Ordre op de wapeninghe voor de vuurwapens van de ruitersrij net zoals die van het voetvolk de kalibers kon vaststellen, evenals modellen waaraan de leveranciers zich moesten conformeren. Die leveranciers waren in de republiek capabel om de grote wapenorders voor het Staatse leger uit te voeren. Spoedig waren ze ook in staat grote aantallen wapens te exporteren. De wapenproductie, die aanvankelijk zuiver ambachtelijk had plaats gevonden in een aantal gespecialiseerde centra, leidde al gauw tot schaalvergroting waarbij door werkverdeling en toelevering van onderdelen als halffabriek de productiecapaciteit werd opgevoerd. Dit was ook het geval bij de geschutproductie waarbij door toedoen van Maurits het grote aantal kalibers waarin geschut in de Nederlanden gegoten werd, werd teruggebracht tot vijf à zes. In de Nederlanden bestond al een oude ambachtelijke traditie van geschutgieterij in brons, meestal door dezelfde meesters die ook kerkklokken goten. IJzeren geschut werd, voorzover het niet ter plaatse gesmeed werd, geïmporteerd uit gieterijen in Duitsland, Engeland en Frankrijk. Door de eisen die de oorlog stelde was de ambachtelijke productiecapaciteit spoedig te klein. Daarom stichtte de overheid een eigen productiebedrijf 's Lands Geschutgieterij in de Kloosterkerk in Den Haag. De ontwikkeling van een inheemse en

gecentraliseerde productie en een zekere mate van standaardisering maakte het mogelijk om de benodigde wapens voor de krijgsmacht in arsenalen zoals die in Dordrecht en Delft samen te brengen en te onderhouden en van daaruit te distribueren naar de plaatsen waar ze nodig waren. Het gebruik van artillerie te velde, bij belegeringen maar ook bij veldtochten bracht de productie van veldkanonnen met alle voorzieningen van paardentraction, affuiten, speciale munitie en munitiewagens, blokwagens voor het vervoer van de schietbuizen over de weg ook adequate voorzieningen voor het vervoer over water zoals veerponten en andere binnenvaartuigen met zich mee. Bij de belegeringen was grof geschut zoals de tonnen wegende hele en halve kartouwen en zware mortieren met de daarbij behorende munitie en toebehoren noodzakelijk. Om die door het terrein te slepen waren grote bespanningen van soms meer dan 24 geoefende trekpaarden nodig die voorzien moesten zijn van alle noodzakelijke tuigage en geleid moesten worden door bekwame conducteurs. In al deze aspecten was Maurits persoonlijk geïnteresseerd en dikwijls, zoals bij de stoeterij en opleiding van paarden, zeer deskundig.

De bijzondere omstandigheden die in de Nederlanden bestonden brachten bij de schijnbaar statische landsverdediging van belegeringen en ontzet van belegerde steden een belangrijke, deels nieuwe, dynamische factor met zich mee: de ontwikkeling van de logistiek. De uitrusting en bevoorrading van het leger, het inrichten van legerkampen en depots en de ontwikkeling van transportmiddelen en beveiliging van de verbindingen, werd voor het eerst systematisch beschreven in het handboek van David de Solemne La Charge du Maréchal de Logis.

Het door Maurits in Nederland geïntroduceerde militaire ontwikkelingsmodel, het militaire denken en de daarbij horende militaire cultuur hebben, voor wie ze zien wil, vele zichtbare sporen in Nederland achtergelaten, variërend van Rembrandt's Nachtwacht tot een landschap dat letterlijk gepokt en gemazeld is door militaire constructies. Maar ook is de invloed van de in Maurits' tijd ontwikkelde ideeën over amfibische oorlogvoering aan te wijzen in talrijke operaties in de octrooigebieden van de Oost- en Westindische compagnieën en de succesvolle amfibische operaties op de Engelse kust in 1667 en 1688. De Nederlanders hebben meestal verkozen hun militaire erfenis te negeren. Misschien kan er toch nog eens een standbeeld voor Maurits af.

Literatuur

- Cox, B., Van den tocht in Vlaenderen: de logistiek van Nieuwpoort 1600. (Zutphen 1986).
- Engels, F., Ausgewählte militärische Schriften. 2 vol. (Berlin 1958, 1964).
- Hahlweg, Werner, Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen. (Wiesbaden 1973).
- Hahlweg, Werner, Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege. (Berlin 1941).
- Jähns, M., Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Vol I&II (München-Leipzig 1889, 1890).
- Overdiep, G., De Groninger schansenkrijg. De strategie van Graaf Willem Lodewijk. Drente als strijdtoneel 1589-1594. (Groningen 1970).
- Puype, Jan Piet, Hervorming en uitstraling. Tactiek en wapens van het Staatse leger tot de vrede van Munster en hun invloed in andere Europese landen. In: 1648 Vrede van Munster feit en verbeelding. (Zwolle 1998).
- Puype, Jan Piet.& Marco van der Hoeven, Arsenaal van de Wereld. (Amsterdam 1993).
- Puype, J.P. & A.A. Wiekart, Van Maurits naar Munster, tactiek en triomf van het Staatse leger. (Delft 1998).
- Sneep, J., "Het Corps Ingenieurs in het Staatse Leger." In: Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland. (Den Haag 1982).
- Westra, F., Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de tachtigjarige oorlog, 1573-1604. (Alphen aan den Rijn 1992).